

Мр Мира Јовановић-Ратковић
Бања Лука / Цирих

Драгослав Илић
Бања Лука

КАКО СЕ СЈЕЋАТИ ЈАСЕНОВЦА¹ 65 ГОДИНА КАСНИЈЕ

*„Шта не престаје да боли,
остаје у памћењу.
То је правило најстарије
културалне технике памћења.“
(Ниче)*

Апстракт: У овом раду се, на основу до сада утврђених чињеница, анализује процес формирања културалног памћења холокауста код Јевреја, а затим и вишедеценијско формирање и обликовање званичног сјећања у СФР Југославији као и црквено-народног сјећања на Јасеновац. Док су југословенске комунистичке власти систематски радиле на потискивању сјећања, Црква је Јасеновац смјестила у црквено-народно сјећање које је културни образац српског народа. Циљ рада је да покуша одговорити на питање како памтити Јасеновац, односно какав образац примјенити у обликовању културалног памћења Јасеновца, те због чега је уопште овакво памћење битно.

Кључне ријечи: Званично сјећање, црквено-народно сјећање, културално памћење, заборав, Јасеновац, Јевреји, Срби.

Ове године навршава се 65 година од пробоја (самоослобођења) јасеновачких логораша (22.4.1945) и коначног ослобођења комплекса јасеновачких логора смрти. Упркос чињеници да ове догађаје посматрамо са вишедеценијске временске дистанце у савременој историографији и данас се преплићу многе контроверзе о Јасеновцу. О животу и смрти у овом усташком логору формираном ради истребљења Срба, Јевреја и Рома данас још увијек могу да нам свједоче малобројни преживјели логораша. Управо из ових разлога разумно је поставити питања: *како се сјећати Јасеновца када они више не буду били са нама и зашто је уопште битно сјећати се догађаја као што су холокауст над Јеврејима и геноцид над Србима?*

Протеклих деценија свједоци и проучаваоци холокауста питали су се како објаснити необјашњиво, како на разумљив начин излагати неразумљиво. Симон Визентал (Simon Wiesenthal) се питао „како да некоме ко никада у животу није гладовао нити се смрзавао, дочарам колико је некада вриједио комад круха, колут репе или јакна. Како некоме ко смрт познаје само из новина, дочарати шта осјећа

---

¹ Поред стварног, именица Јасеновац има и симболичко значење. Она симболизује геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској тако да су у њој садржани сви логори, сва стратишта и све жртве (прим. аут.)

човјек који види дим из крематорија и који зна: тај јаки, слаткасти мирис долази од тијела људи који су још јуче у дугој поворци марширали кроз логорске цесте.² Једном ријечју тражен је начин којим је могуће младим задовољним људима, рођеним послје рата представити догађаје који се по ужасу не могу поредити ни са чим што се догодило у историји и чија "беспримјерност може да значи само да догађај није људски – другим ријечима није историјски".³

Да би одговоре на горе постављена питања било могуће дати потребно је анализирати развој сјећања (као културолошке вриједности) на холокауст са једне, а са друге потребно је извршити компаративну анализу настанка и уобличиња *званичног сјећања* комунистичке власти у Југославији и *црквено-народног сјећања* на Јасеновац.

Прије него што се позабавимо темом потребно је укратко разјаснити појмове *сјећања*, *памћења* и *заборава*.⁴

Сјећање (лат. *comemoratio*) је комеморативни однос према догађају из прошлости. Оно подразумјева прихватање чињенице да се одређени догађај десио у одређеном историјском моменту, али не подразумјева дубље промишљање о догађају нити преиспитивање његове суштине.

Памћење (лат. *memoria*) може да буде стална категорија у зависности од тога о којем типу памћења се ради. Постоје четири типа памћења:

1. *Индивидуално памћење* које нећемо објашњавати обзиром да се у току рада на њега нећемо освртати.
2. *Колективно памћење* је сјећање на стварна, односно усмено традирана искуства која су појединци или групе доживјели. Уско је повезано са политичким колективом.
3. *Комуникативно памћење* је краткотрајно памћење којем припадају три генерације које могу да буду заједница искуства, сјећања и препричавања. Оно претежно пролази непримјетно.
4. *Културално памћење* је током епоха важећа конструкција. Означава збир текстова, слика и ритуала које има свако друштво и свака епоха и путем његовања истих стабилизују своју слику о догађају и тако је преносе другима. Овакав начин памћења временом постаје дио културног идентитета заједнице.

Заборав (лат. *oblivio*) у првом реду представља потискивање сваког помена о одређеном историјском догађају. Под њим још подразумјевамо изградњу фиктивне, лажне слике о историјском периоду на основу стварног историјског догађаја, а тиме и свођење догађаја на статистички податак

---

² Wiesenthal, Simon, *Pravda, ne osveta*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 395-396.

³ Yehuda Bauer, према: Ћулибрк, јеромонах Јован, *Српска Православна Црква и Јасеновац*, Видослов, бр. 31, Требиње, 2004, стр. 110.

⁴ Према Cornelißen, Christoph, *Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen*, у: Cornelißen, Christoph, Holec, Roman, Pesek, Jiri (izd.): *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*, Essen 2005, стр. 30-31.

Јеврејско сјећање на холокауст

У Израелу тек неколико година после Другог свјетског рата дошло је до званичне комеморације. Резолуција о Дану сјећања на Свете мученике и хероје (27. Nisan Holy Martyrs and Heroes Remembrance Day – Yom Hashoah) усвојена је 1951. Датум је пажљиво одабран: смјештен је између краја Песах⁵ и израелског дана независности.⁶ Израелски парламент (Knesset) усвојио је 18. маја 1953.⁷ „Закон о сјећању на Шоа (Shoah)⁸ и на херојство – Јад Вашем (Yad Vashem)⁹“. Био је то први закон везан за сјећање.

Замишљен као „чувар и истовремено креатор националног сјећања“¹⁰ (што он и јесте), данас је Јад Вашем мјесто у којем се налази образовни, истраживачки, документациони и комеморативни центар холокауста. При томе је функција сјећања овдје иста као што је то била увијек за јеврејску нацију: осим преношења националних поука холокауст је требало да споји садашњу са прошлим генерацијама, како би се добило заједничко национално искуство које би учврстило идентитет.¹¹ У парламенту је 1959. прошао закон којим се регулише да на тај дан сва мјеста провода буду затворена (кафићи, ресторани и сл), а ујутру на двије минуте да се чују сирене у цијелој земљи.¹² У међувремену у сваком дијелу Израела постоје ознаке које подсјећају на холокауст: путем спомен плоча на зградама, имена улица названих по борцима из гетâ, школе су добијале имена страдалих појединаца, као нпр. Јануш Корчак (Janusz Korczak).¹³

Религиозни Јевреји за сваки битан моменат у својој историји имају одређени ритуал. Ритуали су битни, јер се кроз њих емоционално вежу за догађај и тако се идентификују са дијелом своје историје који би иначе био заборављен.¹⁴ Дословно, историја се уткала у њих путем ритуала, као што је холокауст уткан у дугу јеврејску историју: „Он јесте можда прекретница, потврда ционистичке идеологије, али није мање повезан са хиљадугодишњим јеврејским животом у Европи прије рата и са јеврејским националним препородом после.“¹⁵

---

⁵ Песах је највећи Јеврејски празник који се празнује у спомен на ослобођење из Мисирског робства. Види <http://www.benevolencija.eu.org/content/view/18/27/> (22.2.2010.)

⁶ Види Sznajder, Natan, *Israel*, у: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, стр. 205-218, стр. 207.

⁷ Види Young, James E., *Israel*, у: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, стр. 292-307, стр. 296.

⁸ То је други израз за холокауст.

⁹ Дословно Јад Вашем значи *мјесто и име*, а односи се на одломке из Старог завјета: „Њима ћу дати у дому свом и међу зидовима својим мјесто и име боље него синова и кћери, име вјечно даћу свакоме од њих, које се неће затрти.“ (Исаија 56, 5). Више информација о овој институцији на www.yadvashem.org (20.2.2010.)

¹⁰ Young, н.д., стр. 298.

¹¹ Исто.

¹² Sznajder, н.д., стр. 207.

¹³ Види Young, н.д., стр. 294. Корчак је био варшавски педагог и педијатар који је убијен у концентрационом логору Треблинка, јер није хтио да напусти дјецу о којој се бринуо у Варшави, па су сви заједно убијени у Треблинки. Више о Корчаку види http://en.wikipedia.org/wiki/Janusz_Korczak (22.02.2010.)

¹⁴ Види Sznajder, н.д., стр. 217.

¹⁵ Young, н.д., стр. 294.

Историјски догађаји, као што су холокауст над Јеврејима или геноцид над Србима, који уђу у колективно, односно, културално памћење помажу да се колектив као такав дефинише, јер сјећање чини да људи уче и памте ко су, који им је заправо идентитет.¹⁶ Тако је и „холокауст кључни елеменат за национални идентитет многих Израелаца, без обзира на то из које земље су поријеклом. Холокауст је утиснут у њихове душе као конститутивно искуство и дубоко утиче на њихово гледање на свијет око себе.“¹⁷

Изградња и уобличење званичног сјећања на Јасеновац у СФРЈ

Послије ослобођења Југославије, нова, комунистичка власт прокламовала је политику *братства и јединства* и заузела став да је *побједом социјалистичке револуције ријешено национално питање*. Ипак, долазак на власт био је само почетак у изградњавању новог друштва. Тек су предстојали напори у, са једне стране, изградњи државе, а са друге, стварању нових, социјалистичких вриједности. Једном ријечју, тек је требало провести *револуцију одозго*. Значајно, ако не и централно мјесто у оквиру стварања нових вриједности припадало је изградњи и обликовању сјећања на жртве рата и револуције.¹⁸ У циљу изградње и обликовања таквог сјећања 1947. је основан Савез бораца народноослободилачког рата (СБНОР),¹⁹ који је 1952. формирао *Комисију за обиљежавање историјских мјеста*.²⁰ Ова Комисија је требало да, користећи различите методе као што су изградња музеја, писање хроника, одржавање комеморација и слично, обликује и чува сјећање на жртве које су *југословенски народи* поднијели у *борби за ослобођење од фашизма и стварање социјалистичког друштва*.²¹ Најзначајнија активност СБНОР-а била је изградња споменика на мјестима погибије значајних личности народноослободилачког покрета, великих битака народноослободилачког рата, али и на мјестима масовних

---

¹⁶ Novick, Peter, *USA*, у: Knigge, Volkhard, Frei, Norbert (izd.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005, стр. 308-317, стр. 315.

¹⁷ Yablonka, Hanna: *The Survivors in Israel: A Perspective of Six Decades*. Abstract of the Concluding Session, Marking the Israel's 60th anniversary, Yad Vashem's International Institute for Holocaust Research convened an international conference *The Holocaust, the Survivors, and the State of Israel from 8-11 December 2008*

http://www1.yadvashem.org/yv/en/about/institute/conference_dec2008.asp (23.02.2010.)

¹⁸ Педесетих година 20. вијека комунистичка власт је, и поред става да југословенски народи треба да се самостално развијају, вјеровала у могућност неке врсте њиховог стапања. То је требало да буде Кардељева *заједница новог типа* у којој национални идентитети не би били поништени, али би постали споредни. Због овога је требало стварати заједничку културу и заједничко *историјско сјећање*. Види: Marković, Predrag J, *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*, *Dijalog povjesničara – istoričara* 2, стр. 241, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7897.pdf> (23.2.2010)

¹⁹ Организација је 1961. преименована у *Савез удружења бораца народноослободилачког рата* (СУБНОР). Види: Bergholz, Max, *Među rodoljubima, kurusom, svinjama i varvarima. Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine*, у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945*, zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, стр. 77.

²⁰ Исто, стр. 79.

²¹ Исто, стр. 78-79.

покоља цивилног становништва.²² Жртве су на овим споменицима означаване као *антифашисти* и *жртве фашистичког терора*.

Свођење идентитета жртве у политичку категорију, а да јој при томе није признат идентитет (национални и/или вјерски) због којег је и страдала, није било случајно. Нова власт, будући интернационалне, комунистичке идеологије у којој је био заступљен висок ниво атеистичке доктрине, трудила се да, по Кардељовим идејама, створи заједницу новог типа, уз нове елементе идентитета. Из ових разлога у *званичном сјећању* није било дозвољено наглашавати вјерски и национални идентитет жртве. Постојао је још један битан разлог, представници комунистичке власти су сматрали, да би одговори на питања *ко је, кога и зашто* убијао на мјестима страдања *жртва фашистичког терора* довели до идеолошког дисбаланса у којем би идеја братства и јединства била немогућа, а који би повећао дистанцу између потомака жртава и потомака починилаца злочина.²³

СБНОР-ова Комисија је у периоду 1952-1961. подигла 14.402 споменика.²⁴ Поред овако грандиозних градитељских активности, у овом периоду власти нису дозвољавале никакву иницијативу за обиљежавања комплекса логора Јасеновац.²⁵ Уопште, обиљежавање логора који су постојали на подручју Независне Државе Хрватске (НДХ) није се уклапало у политику креирања *званичног сјећања*.²⁶ Било их је тешко повезати са избијањем устанка и смјестити у оквире *сјећања на Револуцију*. Стога су југословенске власти тражиле модел *како заборавити Јасеновац*.²⁷

Јасеновачки логор је ослобођење дочекао у доста рушевном стању,²⁸ али је ипак већина логорских објеката могла бити конзервисана и тако сачувана од пропадања.²⁹ Наспрам ових могућности, одмах послје ослобођења нове власти су

---

²² Исто, стр. 79.

²³ У интервјуу за филм *Јадовно (Сокофилм, 1990.)*, аутора Милорада Бајића, историчар Ђуро Затезало осврћући се на ово питање каже да је од представника власти добијао упозорења да то не треба радити зато што ће се потомци починилаца осјећати неугодно.

²⁴ У ово су укључени споменици на мјестима великих битака и масовних стратишта, затим спомен бисте, чесме, и уређење спомен паркова. Види: Bergholz, н.д., стр. 80.

²⁵ Прва идеја о изградњи маузолеја у Јасеновцу потекла је од др Николе Николића, преживјелог јасеновачког логораша. Приједлог „*Маузолеј – Јасеновац*“ он је предао Родољубу Чолаковићу 1948. у широј и скраћеној верзији. Није утврђено да ли је Чолаковић икога упознао са овим приједлогом. Вратио га је аутору уз образложење да није прихваћен. Види: Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, *Против заборава и табуа (Јасеновац 1941-1991)*, Сарајево, 1991, стр. 318.

²⁶ Поред Јасеновца, до почетка шесдесетих година 20. вијека нису били обиљежени ни остали усташки логори смрти, *Јадовно*, *Слана* и *Метајна* на острву Пагу, *Ступачиново*, *Овчара*, логор *Госпић* и још неки. Неки од њих никада нису обиљежени. Види: Затезало, Ђуро, *Јадовно*, т 1, Музеј жртва геноцида, Београд, 2007, стр. 364-375.

²⁷ Неколико година након рата постојале су идеје "да се Јасеновчанима и Србима и Хрватима понуди расељавање и да се напусти Јасеновац, да се све поруши, засади шума и на све заборави. Став Јасеновачана је био да остану одакле су и поникли. Прекор и порука Јасеновчанима Андрије Хебранга била је... 'економска биједа ће вас раселити!'" Тривунчић, Радован: *Прилог дискусији на округлом столу „Јасеновац 1986.“*, у: Округли стол „Јасеновац 1986.“, 14. и 15. новембра 1986., стр. 291-295, стр. 293.

²⁸ Усташе су у марту 1945. почели да раде на ликвидацији логора. Ископавали су и спаљивали лешеве, уништавали документацију, спаљивали и минирали објекте и на крају поубијали преостале логораше, највише у вријеме пробоја из логора и непосредно послје. Види: Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д., стр. 317.

²⁹ По свједочењу очевидца логорски зид је био сачуван 70-80 % дужине, стражарнице-осматрачнице биле су само дјелимично оштећене, дио циглане који је био преуређен у крематоријум за спаљивање логораша био је у основи сачуван до 1950, зидине електричне централе, столарије и пиране било је могуће конзервисати, био је сачуван чак и злогласни Граник на обали Саве са којег су логораша

приступиле рушењу затечених објеката и рашчишћавању терена.³⁰ Ови радови трајали су око пет година.

До првог обиљежавања логорског комплекса дошло је 1954. Тада су власти котара Новска донијеле одлуку о откупу земљишта на којем се налазио логор Јасеновац. Након откупа представници Савеза бораца општине Новска поставили су табле са натписима на мјестима на којима су се налазили логорски објекти.³¹ Земљиште које је до тада било обрађивано, након 1954. било је запуштено и зарасло у шипражје.³²

Стање је остало непромјењено до почетка шездесетих година када је одлучено да се подручје логора смрти уреди и претвори у Спомен - Подручје Јасеновац. До овакве одлуке дошло је под притиском великог броја преживјелих логораша и потомака жртава који су од јула 1946. сваке године у све већем броју долазили на славу храма у Јасеновцу, кад је служен парастос и вршен помен жртвама јасеновачког логора.³³ Управо овакав развој догађаја приморао је представнике власти да култ који је, евидентно настајао, ставе под своју контролу.

Централни одбор СБНОР-а Југославије затражио је 1960. од двојице архитеката, Зденка Колација и Богдана Богдановића, да понуде приједлоге за обиљежавање логора Јасеновац.³⁴

За изградњу споменика и уређење ужег простора логорског комплекса прихваћен је приједлог архитекте Богдана Богдановића. Бетонски цвијет у облику тулипана завршен је средином 1966, а требао је да буде "znak vječitog obnavljanja – građevina, kao superstruktura, okrenuta dvojno – kriptom prema žrtvama iz kojih vuče svoj korijen i krunom, nekom vrstom obrnute kupole – prema svjetlosti i suncu. Simbolično, prema životu i slobodi...".³⁵ Логорски објекти били су обиљежени хумкама, а мјеста гробница и мучилишта плитким удубљењима. До 1970. знатно скромније уређени су и већина осталих локалитета јасеновачког логора.³⁶

Подсећамо да је, уз поменута два, било још приједлога за уређење Спомен – Подручја Јасеновац које је одбацио сам Јосип Броз. Сматрајући да ово питање треба ријешити тако што ће се младима предочити „да је то (била) *одмазда непријатеља за устанак народа Југославије*“,³⁷ а како би *млади имали неке користи од тога*. Тито је одбио и приједлог као што је онај да се отворе гробнице и кости заштите од пропадања, а преко гробница поставе стаклени поклопци како би се кости увијек

бацани у ријеку. Види: Исто, стр. 318; Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац после Јасеновца*, Хришћанска мисао, Београд – Ваљево, 1995, стр. 310.

³⁰ Од стране републичких власти за вођење овог посла био је задужен неки Словенац Стропник, а обављали су га заробљени Нијемци. Види: Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д, стр. 326.

³¹ Исто.

³² Види: Фото галерија данашњег Спомен – подручја Јасеновац, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5108> (24.2.2010)

³³ Босанац, прота Бошко, *Време које је претходило и хронологија изградње спомен-храма у Јасеновцу у епархији Славонској*, у: Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних. Споменица, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд, 1990, стр. 237-276, стр. 249; Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д, стр. 318.

³⁴ Види: Spomen obilježja KCL Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5023> (24.2.2010)

³⁵ Види: Spomen obilježja KCL Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5023> (24.2.2010)

³⁶ Види: Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д, стр. 331.

³⁷ Исто. (*курзив аут*)

видјеле.³⁸ Наиме, комунистичкој власти је било потребно *сјећање* на Јасеновац (кад он већ није могао бити заборављен) у коме би истина била релативизирана, а ни жртва ни злочинац неби били означени идентитетом у име којег су страдали, односно чинили злочине.

Безлични споменик са безличним стиховима из поеме *Јама* Ивана Горана Ковачића (*Gdje je mala sreća, bljesak stakla/Lastavičje gnijezdo, iz vrtića dah;/Gde je kucaj zipke, što se makla,/I na traku sunca zlatni kućni prah*) јасно говори да се Богдановићев пројект изградње споменика уклапао у концепт званичног сјећања који је до тада већ био изграђен.³⁹ Посјетилац Јасеновца након изградње споменика тешко је могао да закључи, не само *ко је, кога* и *зашто* убијао, већ и уопште шта се то догађало у Јасеновцу у периоду постојања НДХ.

Двије године након изградње споменика отворен је *Меморијални музеј Концентрационог логора Јасеновац*, који до 1991. развио низ активности. Уз двије сталне музејске поставке и неколико покретних, развио је и васпитно – информативне активности, издавачку дјелатност, помагао истраживачки рад итд. Три пута годишње у Јасеновцу су организована окупљања: 22.4. је обиљежаван Дан пробоја логораша, 24.4. Дан ослобођења Старе Градишке и 4.7. Дан борца.⁴⁰ У говорима државних званичника и представника борацких организација на овим скуповима је стално истицано, поред осталог, да је Јасеновац био мјесто које је фашистима служило за уништење *наших народа*. Овдје ћемо навести само неке од најспецифичнијих дјелове говора који одсликавају развој *званичног сјећања* на Јасеновац:

„Наши људи, формирани у револуционаре у класним сукобима капиталистичког друштва старе Југославије, наша браћа и сестре, дјеца и очеви, најмилији наши сусједи и пријатељи овдје су престали живјети. (...) Планови фашистичког окупатора о истребљењу наших народа свим могућим рафинираним и бруталним методама – од настојања да распире братоубилачку борбу до уништавања у концентрационим логорима – били су ремећени оружаном борбом наших народа. (...) Побједу смо извојевали уз велике жртве, међу којима су и ове из концентрационог логора у Јасеновцу. А наше жртве и побједице наш су обол човјечанству за уништење фашизма, залог наше слободе и истинске самосталности свих народа који данас сачињавају социјалистичку Југославију.“⁴¹

„Ви сте се овдје сабрали на мјесту које има двоструку улогу. Прво оно је срамна тачка у историји човјечанства, губилиште кад су најгори умови, најгори људи овога свијета, чинили нечувена звјерства да би себи осигурали моћ над тим свијетом, да би владали над људима, да би их потчинили својој вољи и својим мрачним циљевима. (...) Ту је текла крв бораца за слободу, крв наше браће, наших сестара, наших очева.“⁴²

„Јасеновачки логор смрти најмрачнији је израз политике усташке тзв. Независне Државе Хрватске, покушај да се масовним депортацијама, мучењима и уморствима угуши слободарски покрет наших народа и угаси пламен устанка који се незадрживо ширио у свим крајевима наше домовине. (...) Јасеновачки логор – то су гробнице наше браће: Срба и

³⁸ Извод из сјећања Миле Драгића о уређењу Јасеновца 1961-1966, у: Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д, стр. 327.

³⁹ Већина планираних споменика до тада је већ била изграђена, а истовремено је већ почело урушавање изграђених култова. Званично сјећање показало је прве знаке слабости већ у другој половини педесетих година 20. вијека. У овом периоду слабост се одликовала у небризи становништва о изгледу споменика. У каснијем периоду долазило је до непоштовања, па чак и скрнављења споменика. Види: Bergholz, н.д, стр. 75-101.

⁴⁰ Дедијер, Владимир, Милетић, Антун, н.д, стр. 333.

⁴¹ Извод из говора Марка Бјелинића, предсједника СУБНОР-а Хрватске, 3. јула 1966. у Јасеновцу. Види: Исто, стр. 340-341.

⁴² Извод из говора Владимира Бакарића, члана извршног бироа ЦК СКЈ, 27. априла 1969. у Јасеновцу. Види: Исто, стр. 342-343.

Хрвата, Словенаца, Муслимана, Чеха и Словака, Рома и Жидова и других народа и народности који су овдје међу ријекама заувјек остали узидани у темеље наше слободе и наше одлучности; Јасеновац – то је позив и завјет да никада и никоме нећемо дозволити да нас пребројава и раздваја да нас дијели по народностима и вјерама, да нам трује младе генерације.⁴³

„Сваке године у ово вријеме окупљамо се овдје на највећем гробљу југословенских народа које тишином хумки нијемо, али истовремено гласно и заувјек, оптужује ратне страхоте и усташки фашистички злочин и свједочи о безумно свирепом мучењу, понижавању и звјерском убијању људи. (...) Најгори израз фашистичко – националистичке реакције и издаје народа били су усташтво, четништво и бјелогардејство. У том смислу тзв. Независна Држава Хрватска никад и ни у чему није изражавала интерес хрватског народа, који је вијековима сложено живио с другим братским посебно српским народом. НДХ није била ништа друго него машинерија за извршавање терора и злочина све до геноцидних размјера. То се на најстрашнији начин потврдило овдје у Јасеновцу, којег су усташе оформиле у радионицу смрти у којој је вршена масовна и појединачна ликвидација Срба, Јевреја, Рома те Хрвата, Муслимана, Словенаца, Црногораца и других народа и народности.⁴⁴

„Овдје шутња говори више од било које ријечи. А ријечи су нужне. Ријечи да се не заборави. (...) Комплекс логора Јасеновац је уврштен међу 21 концентрациони логор у европи са насловним статусом – централни. Од почетка до самога краја II свјетског рата јасеновачка и друга губилишта су односила људске животе остављајући незнана и необиљежене гробнице. Сваки од тих живота је завршен мученичком смрћу, прекинут на најстрашнији начин само зато што је припадао другој нацији, другој вјери, што је био другачијих политичких убјеђења. Сваки од њих издржао је стравичне патње и понижења прије него што је погубљен па је само то довољно за пуну мјеру историјске истине и памћења. Њихов број, који говори да је ријеч о масовном геноциду над Србима, Јеврејима, Ромима и припадницима напредних хуманистичких увјерења, над Хрватима, Муслиманима и другима свједочи о размјерама и дубини историјске трагедије.⁴⁵

Овај скуп цитата само је илустрација онога што су државни званичници говорили на скуповима у Јасеновцу у периоду 1966-1990.⁴⁶ У поменутиим говорима видна је својеврсна *еволуција* у изградњи и обликовању сјећања. Седмдесетих година 20. вијека досљедно је поштован став да јасеновачко страдање треба памтити као *освету непријатеља због устанка југословенских народа*. При томе није помињан вјерски и национални идентитет жртава, већ су оне означаване као *наши народи*, страдали због *борбе против фашизма*. Исто је и са починиоцима који су представљани као *фашистичке слуге, слијепи извршиоци воље окупатора*. Осамдесетих година 20. вијека државни званичници у говорима у Јасеновцу жртве почињу означавати националним идентитетом, али при томе не разликујући жртва које су страдале због националног и вјерског идентитета од жртава које су страдале због политичких и идеолошких увјерења. У другој половини деценије почињу се правити разлике, истина, доста опрезно. Ипак, сада је наглашавана разлика између жртава које су страдале само зато што су биле *друге вјере или друге нације – Срби, Јевреји и Роми*, од оних *напредних елемената Хрвата и Муслимана*, који су страдали због политичких и идеолошких увјерења.⁴⁷ Овим је био заокружен процес развоја *званичног сјећања* на жртве Јасеновца.

⁴³ Извод из говора Мике Шпиљак, потпредсједника Предсједништва СФРЈ, 23.4.1983. у Јасеновцу. Види: Исто, стр. 347.

⁴⁴ Извод из говора Анте Марковића, предсједника Предсједништва СР Хрватске, 19.4.1987. у Јасеновцу. Види: Исто, стр. 352-353.

⁴⁵ Извод из говора Богића Богићевића, члана предсједништва СФРЈ, 21.4.1990. у Јасеновцу. Види: Исто, стр. 360.

⁴⁶ Више о овоме у: Види: Исто, стр. 339-361.

⁴⁷ Као у напомени 46

Црквено-народно сјећање на Јасеновац

На самом почетку рата, већ у љето 1941. Српска Православна Црква (СПЦ) је формирала *Комисију* која ће прикупљати информације о злочинима над Србима на територији окупираних земља (превасходно усташким, на територији НДХ и Албанским, на Косову и Метохији). Крајем 1942. или почетком 1943. ова Комисија, са др Радославом Грујићем (историчаром и професором Богословског факултета у пензији) на челу, припремила је први *Меморандум Српске Цркве о звјерствима у НДХ*,⁴⁸ у којем је систем јасеновачких логора заузимао централно мјесто. Ово нам говори да је Свети Архијерејски Синод, иако сам обезглављен,⁴⁹ испољавао животно интересовање за записивање и памћење свих злочина над Србима. Интересантно је да је Црква од почетка у страдању српског живља препознала *мучеништво* за вјеру православно. О томе свједочи и извјештај проте Илије Јовановића из Старе Градишке који каже да је морао преузети опслуживање босанскоградишке парохије „која је *мученичком смрћу*, уочи Ђурђев-дана (6. мај) пароха и архијерејског намјесника Душана Суботића остала упражњена.“⁵⁰ Подсјећамо да је у православној предању Мученик - *Мартир* – *Свједок* (грчки: *μάρτυς, mártys*), који свједочи „о Христу, о Његовом спасоносном делу (...) животом и смрћу, тј. до *мартуријума*=*страдања*.“⁵¹ Сходно томе жртве Јасеновца су препознате као Свети Новомученици, односно Свети Мученици савременог историјског момента.⁵²

Одмах после рата, у Јасеновац се вратио Лазар Радовановић, парох јасеновачки. Он је од неколико преосталих логорских барака направио парохијски дом и стан, а просторију која је усташама служила као гаража или механичарска радионица преуредио у привремену „храм“. Први помен жртвама јасеновачког логора десио се на храмовној слави 7. јула 1946. Од овог момента, у наредном периоду на храмовну славу, Ивањдан долазило је све више људи, преживјелих логораша и потомака жртава.⁵³ Они су временом почели да траже обнову храма у Јасеновцу.

Сјећање Цркве је увијек, па и у овом случају, везано за храм, „јер се у њему врши евхаристија (благодарење) чији су разлог и светитељи (...). Међу светитељима који се помињу посебно мјесто заузимају мученици: први храмови су подизани на њиховим гробовима, њихове мошти се уграђују у часну трпезу...као предуслов да се

⁴⁸ Дио овог *Меморандума* штампан је у: Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац*, стр. 29-45.

⁴⁹ Патријарха Гаврило Дожић ухапшен је већ у априлу 1941. До 1944. када је заједно са епископом жичким Николајем Велимировићем депортован у њемачки концентрациони логор Дахау, био је затворен у манастирима Раковица и Војловица. Више о овоме види у: Мучеништво Српског Патријарха, Документа о хапшењу патријарха Гаврила у манастиру Острогу 1941. године, Приредио и написао Џомић, Велибор В, http://mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-patrijarh_dozi_1.html (22.2.2010.)

⁵⁰ Извјештај свештеника Илије Јовановића од 24.7.1941. Архијерејском намјеснику у Кучеву види у: Јевтић, епископ Атанасије, *Великомученички Јасеновац*, стр. 131-132.

⁵¹ Јевтић, Атанасије, *Сведочење као метод Цркве. Живо предање у Цркви*, Братство Светог Симеона Мироточивог и Видослов Тврдошки, Врњачка Бања-Требиње, 1997, стр. 152.

⁵² Почетком педесетих у Америци је епископ Николај Велимировић написао *Службу новомученицима Србским пострадалим за веру православноу и српско име од усташа у другом светском рату*. Код нас је ова *Служба* објављена 1990. у издању манастира Рукумија. Види: Тулибрк, јеромонах Јован, н.д, стр. 111.

⁵³ Исто, стр. 249.

евхаристија врши.⁵⁴ Како је евхаристија централни дио Литургије, тако је Литургија централни дио памћења Цркве. Управо у Литургији се помињу сви чланови Цркве јер по православном предању у Богу нема мртвих. Управо из ових разлога Црква је почела борбу за обнову порушених храмова.

И послије оснивања Спомен-подручја Јасеновац вјерници су се окупљали у Јасеновцу, на отвореном су служени помени и парастоси, што је био и својеврстан протест због тога што и храм није дио спомен-комплекса, као што је то био случај у Маутхаузен или Дахау.⁵⁵ Чак и када је споменик био изграђен, вјерници су палили свјеће на вјештачким хумкама, које су обиљежавале мјеста на којима су се налазили логорски објекти, и бацали ивањданске вјенчиће у базене у подножју споменика.⁵⁶

Обнова храма у Јасеновцу почела је освјештањем камена темеља на Ивањдан 1971.⁵⁷ Изградња је трајала до 1984. када је, 2. септембра освјештан храм.⁵⁸ Освјештање храма је служио патријарх српски Герман и том приликом изговорио оне чувене ријечи „*Браћо, да праиштамо – морамо, јер је то јеванђелска заповест, али да заборавимо – не можемо.*“⁵⁹ Православна Црква је изградњом храма у Јасеновцу заокружила култ Новомученика Српских. Одређивање датума помена и њихове прославе везује се управо за датум обнове јасеновачког храма.⁶⁰

Црквено обликовање сјећања на Јасеновац, јасеновачке жртве стављало је у континуитет историјског постојања српског народа. Из своје бурне прошлости српски народ је памтио многе личности и догађаје који су пресудно утицали на његово историјско кретање. Ипак, само су двојица били доживљени као ствараоци народног идентитета. Били су то Свети Сава и Свети Косовски Мученик кнез Лазар.⁶¹ Свети Сава је својим радом, духовном, културном и језичком оставштином, као и зачетком организације аутокефалне Српске Цркве, био запамћен као први учитељ и просветитељ српског народа. Од његовог времена Српска Црква постаје народна, а српско Православље – Светосавље. Светосавље није доживљено као нека посебна вјера, већ као *аутентично Хришћанство доживљено код Срба.*⁶² Управо на култу Светог Саве најприје у колективном, а затим у културалном памћењу Срба, развило се, као етичка вриједност, одређење за духовне вриједности, што је очито у српском средњовијековном задужбинарству, а пуни израз нашло је у Косовском предању одређења за Царство Небеско.⁶³ Одмах послије Косовске битке 1389, Срби су могли „да, управо као пук (јер су кнез и властела изгинули), прихвате тумачење, које је црквеног порјекла, како се на Косову изгинуло због одређења за Царство небеско, јер се једино после тога могу очекивати васкрсење

⁵⁴ Тулибрк, јеромонах Јован, н.д, стр. 109-118, 111.

⁵⁵ Исто, стр. 253.

⁵⁶ Тулибрк, јеромонах Јован, н.д, стр. 113.

⁵⁷ Босанац, прота Бошко, н.д, стр. 254.

⁵⁸ Исто, стр. 261; Тулибрк, јеромонах Јован, н.д, стр. 114.

⁵⁹ *Говор патријарха српског Германа на освећењу цркве у Јасеновцу.* У: Јасеновац – мјесто натопљено крвљу невиних, н.д, стр. 287-288.

⁶⁰ СПЦ у цјелини није одредила дан помена и прославе Новомученика Српских. Дан њиховог помена за сада се одређује на нивоу епархија тако да су они различитог датума, али су сви ови датуми везани за догађај обнове храма у Јасеновцу. Примјера ради епархија славонска врши помен у прву недјељу након Велике Госпојине (28. август), док се помен у епархији аустралијско – новозеландској врши 13. септембра. Подаци добијени од секретара епархија у фебруару 2010.

⁶¹ Више о томе у: Јевтић, Атанасије, *Свети Сава и Косовски завет*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.

⁶² Види: Исто, стр. 237-245.

⁶³ Јевтић, Атанасије, *Свети Сава и Косовски завет*, стр. 242-243 и стр. 245-246.

и будући слободан живот, (а тиме су посвједочили да су - *аут*) народ озбиљног лика, духовно развијен, привржен својој вјери и традицијама, са сопственим законима, моралним начелима и установама свакидашњег живота.⁶⁴ Овакво тумачење косовске трагедије обликовано је у Цркви, у првом реду од стране исихаста,⁶⁵ а након коначног пада српских земаља под турску власт, ово тумачење се преселило у усмено народно предање, о чему нам свједочи богат косовски циклус епске народне поезије.⁶⁶ Кроз ово предање провејава посебан етички кодекс којег је народни пјесник формулисао у стиховима: „*Боље ти је изгубити главу, / Него своју огр'јеишти душу*“.⁶⁷ У црквено-народном сјећању код Срба косовска трагедија доживљена је као потврда светосавског морала, а Јасеновац као потврда Косовског предања.⁶⁸ Овакво сјећање које није стерилно ни политички ограничено оставља могућност надградње јер је, поред вјерујућих православних Срба, оно блиско и прихватљиво за српско друштво у најширем значењу те ријечи.

Закључак

Одмах након рата Јевреји су се ангажовали на изградњи културалног памћења холокауста. У њиховом памћењу холокауст је смештен у библијски контекст, а тиме и у саму културну матрицу јеврејског народа. Поред тога они су пронашли модел како да овај доживљај пренесу на читаво друштво ангажујући све релевантне државне институције и друштвене установе. Образовање о холокаусту, које је постало обавезно за све ученике основних и средњих школа, као и војника, подигли су на висок ниво. Затим су створили читав низ ритуала везаних за холокауст који су се постепено утиснули у свијест читавог народа.

Наспрам њих Срби су ушли у државу у којој је важећа идеологија била братство и јединство и која се трудила да створи нов идентитет народа у којем би социјални елементи имали конститутивну улогу. Морални кредибилитет комунистичка власт требала је стећи изградњом *званичног сјећања* на жртве рата и револуције у којем није било мјеста сјећању на Јасеновац. У овом сјећању жртвама усташког геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима није био признат идентитет због којег су страдале. Свођене су на политичку категорију, а веома често и само на број што је значило потпуну дехуманизацију жртве.

Црква је, са друге стране успјела да сјећање на Јасеновац смјести у *црквено-народно сјећање* које је културни образац српског народа. Ипак оно је било сведено само на православне вјерујуће Србе. Шира друштвена заједница није урадила ништа како би на овом темељу, у начелу прихватљивом за српско друштво, изградила културално памћење.

---

⁶⁴ Бесједа Радована Самарцића, на празник Светога Саве 1989. Према: Исто, стр. 248.

⁶⁵ Исто, стр. 249.

⁶⁶ Исто, стр. 246, 251; Стефановић, Караџић Вук, Српске народне пјесме, http://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II_c.html#_Тoc494261478 (25.2.2010)

⁶⁷ Стефановић, Караџић Вук, Српске народне пјесме, http://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II_c.html#_Тoc494261478 (25.2.2010)

⁶⁸ На иконостасу у јасеновачком храму налазе се мотиви косовске битке и албанске голготе: „буктиње исклесане од белог мермера које симбилошу трајни и несагориви пламен у помен невиним жртвама јасеновачког мариријума“. Види: Милеуснић, Слободан, према: Ћулибрк, јеромонах Јован, н.д, стр. 114.

Обзиром да је *званично сјећање* на Јасеновац доживјело судбину државе која га је обликовала што је створило одређени вакум и сјећање заледило на нивоу комеморативног односа, постоји опасност да и само сјећање умре смрћу последњих преживјелих логораша. Стога се данас, више него икада јавља потреба за превођењем фрагментованог периодичног сјећања у *културално памћење* народа које би требало да постане дио народног идентитета. Споменици, годишњице и ритуали који учвршћују сјећање више не би били само мјеста туговања већ би постали средство за јачање колективног идентитета. Изградња *културалног памћења* била би још значајна и због тога што би омогућила стварање сензибилитета за препознавање евентуално неког новог облика *србофобије* што би предуприједило нова страдања.

На темељу формираног *црквено-народног сјећања* шира друштвена заједница има могућност да покрене процес стварања *културалног памћења*. Овај процес би подразумјевао ангажман свих релевантних државних институција и друштвених установа.

По узору на јеврејско памћење холокауста потребно је образовање о холокаусту и геноциду учинити обавезним за све ученике основних и средњих школа. Настава би се требала реализовати не само у оквиру часова историје него интердисциплинарно. У оквиру образовања посебно је битна посјета музеја, споменика, учешће на тематским радионицама, те неопходно је искористити ненадокнадиво сјећање преживјелих. образовање о холокаусту и геноциду је потребно да би се створила свијест младих људи шта је то холокауст и геноцид, да имају сензибилитет за било какву врсту ксенофобије и расизма, да препознају предзнаке који могу да воде ка холокаусту и геноциду, како би спријечили да се заиста никада више не понови.

Постојеће *црквено-народно сјећање* потребно је пренијети на друштво (у најширем смислу те ријечи) на неколико следећих начина:

- изграђивати храмове посвећене Светим Новомученицима српским и путем вјеронауке ширити свијест о њима,
- школе, улице, тргови требали би носити имена неких од логораша,
- на Дан сјећања, 22.4, требало би да се огласе сирене на које би бар на минут стао уобичајени свакодневни живот, те
- тога дана медијски програм требао би бити прилагођен догађају сјећања.

Ово је један од начина како изграђивати културално памћење, односно како периодично сјећање на Јасеновац преводити у сталну категорију памћења која треба постати дио културног образаца српског народа у 21. вијеку.